Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-9(A)| September 2025

Original Article

अहिल्यानगर जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचा भौगोलिक अभ्यास

प्रभाकर मधुकर गायकवाड[1],डॉ. भाऊसाहेब सोनाजी देवकर[2]
[1]सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग,एस.एम.बी.एस.टी. कला,विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर, जि. अहिल्यानगर
[2]सहयोगी प्राध्यापक,भूगोल विभाग, संत रामदास कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय घनसावंगी, जि. जालना
Email-gaikwadpm70@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-170924
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 9(A)
Pp.116-126
September 2025
Submitted:23 Aug. 2025
Revised: 4 Sept. 2025
Accepted: 21 Sept. 2025
Published: 30 Sept. 2025

सारांश

अहिल्यानगर (अहमदनगर) जिल्हा महाराष्ट्र राज्यातील मध्यवर्ती जिल्हा असून, त्याची भौगोलिक रचना पर्वतीय, मैदानी, जलयुक्त आणि दुष्काळग्रस्त भागांचे मिश्रण या पद्धतीने आहे. सदर संशोधन पेपरमध्ये २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील १४ तालुक्यांमधील लोकसंख्येच्या घनता, वाढदर, लिंगरचना, साक्षरता, शहरी-ग्रामीण वितरण आणि वयोगटीय रचना यांचा तपशीलवार भौगोलिक अभ्यास केलेला आहे. जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ४५,४३,१५९ असून, सरासरी घनता २६६ व्यक्ती/चौरस किलोमीटर आहे. वाढ दर १४.४% असून, साक्षरता ८०.०५% आहे. पश्चिम आणि मध्य तालुक्यांत (जसे अहिल्यानगर, श्रीरामपूर) घनता आणि साक्षरता जास्त असून, पूर्व आणि उत्तर भाग (जसे अकोले, जामखेड) ग्रामीण आणि कमी घनदाट आहेत. हा अभ्यास भौगोलिक असमतोल दाखवतो आणि भविष्यात विकास धोरणांसाठी उपयुक्त ठरेल.

सुचनक शब्द: *पर्वतीय, मैदानी, घनता, वाढदर, लिंगरचना, साक्षरता, शहरी-ग्रामीण, वयोगट.*

प्रस्तावना

अहिल्यानगर (पूर्वीचे अहमदनगर) जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या मध्य-पश्चिम भागात, पश्चिमी घाटाच्या पूर्व पदरी वसलेला आहे. हा जिल्हा भौगोलिकदृष्ट्या विविधतापूर्ण असून, त्याचे एकूण क्षेत्रफळ १७,०४८ चौरस किलोमीटर आहे. उत्तरेकडून नाशिक, पूर्वेकडून बीड आणि उस्मानाबाद, दक्षिणेकडून बीड आणि पुणे, तर पश्चिमेकडून ठाणे व नाशिक जिल्ह्यांनी तो वेढलेला आहे. जिल्ह्यात गोदावरी, भीमा, मुळा आणि कन्हेर यांसारख्या प्रमुख नद्या वाहतात, ज्यामुळे कृषी (कापूस, ऊस, द्राक्षे) आणि डेअरी उद्योग यांसारख्या आर्थिक क्रियाकलापांना प्रोत्साहन मिळते.

२०११ च्या भारतीय जनगणनेनुसार, जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या ४५,४३,१५९ आहे, ज्यात पुरुषांची संख्या २३,३८,४११ (५१.५%) आणि महिलांची संख्या २२,०४,७४८ (४८.५%) आहे. हा अभ्यास जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचा जसे की घनता, वाढ दर, लिंगगुणोत्तर, साक्षरता, शहरी-ग्रामीण वितरण आणि वयोगटीय रचना भौगोलिक दृष्टिकोनातून तपशीलवार परीक्षण करतो, ज्यात तालुका आधारित विश्लेषणाचा समावेश आहे. भौगोलिक वैशिष्ट्ये, उदा. अकोलेसारख्या पर्वतीय भागातील वनस्पतीसंपन्नता, राहुरीसारख्या मैदानी प्रदेशातील सुपीकता आणि जामखेडसारख्या दुष्काळग्रस्त क्षेत्रातील शुष्कता, यांचा लोकसंख्येच्या वितरण, स्थलांतर आणि सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर थेट प्रभाव पडतो. उदाहरणार्थ, पश्चिम आणि मध्य भागातील नद्यांच्या खोऱ्यांमुळे आणि रेल्वे-रस्ते जोडणीद्वारे शहरीकरण व घनता वाढली आहे, तर पूर्व भागातील भौगोलिक अडथळ्यांमुळे स्थलांतर व ग्रामीण अवलंबित्व जास्त आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.
Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/

Address for correspondence:
प्रभाकर मधुकर गायकवाड, सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग, एस.एम.बी.एस.टी. कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर, जि. अहिल्यानगर

How to cite this article:
गायकवाड, . प्रभाकर . मधुकर ., & देवकर, . भाऊसाहेब . सोनाजी . (2025). अहिल्यानगर जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचा भौगोलिक अभ्यास. Journal of Research and Development, 17(9(A)), 116–126.
https://doi.org/10.5281/zenodo.17510849
DOI:
10.5281/zenodo.17510849
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-9(A)| September 2025

हा अभ्यास अहिल्यानगर जिल्ह्याच्या सामाजिक-आर्थिक नियोजन, सतत विकास ध्येये (SDGs) आणि संसाधन वाटपासाठी मार्गदर्शक ठरेल, ज्यामुळे भौगोलिक असमतोल कमी करून समग्र विकास साध्य होईल.

अभ्यास क्षेत्र

प्रस्तुत संशोधनासाठी महाराष्ट्र राज्यातील अहिल्यानगर जिल्ह्याची निवड करण्यात आली आहे. या जिल्ह्याचे भौगोलिक स्थान १८° २०' ते १९° ५९' उत्तर अक्षांश आणि ७३° ४०' ते ७५° ४३' पूर्व रेखांश दरम्यान आहे.

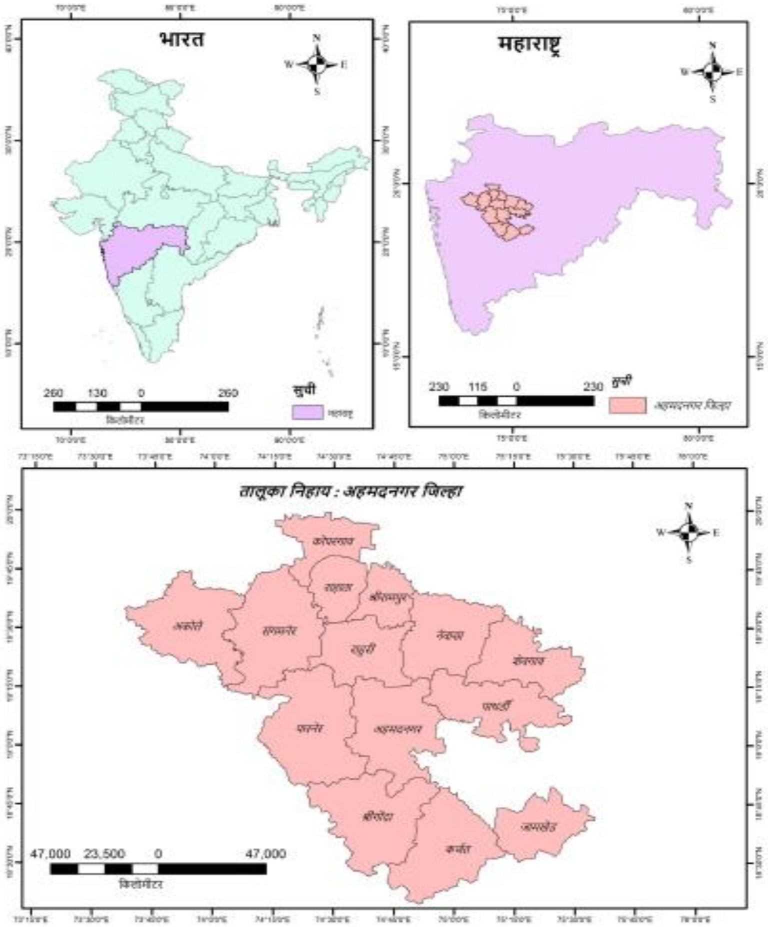

आकृती क्र. १ : अभ्यास क्षेत्राचा नकाशा

उद्दिष्टे

अहिल्यानगर जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचा भौगोलिक अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

सदरचा संशोधन पेपर पूर्णत: द्वितीयक आकडेवारीवर आधारित आहे. मुख्य स्रोत: भारत सरकारच्या जनगणना २०११ चे जिल्हा आणि तालुका-स्तरीय अहवाल, महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकी विभागाचे जिल्हा मानव विकास अहवाल (२०१५), आणि NSSO चे साक्षरता आकडेवारी आहे. सदर माहितीचे विश्लेषण वर्णनात्मक पद्धत, सांख्यिकी (सरासरी, टक्केवारी, घनता गणना), व तुलनात्मक पद्धतीने केले आहे.

पूर्व संशोधन साहित्याचा आढावा

भारतीय जनगणना २०११ च्या जिल्हा अहवालानुसार, अहिल्यानगर जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढ ही कृषी आणि पर्यटनशी निगडित आहे. महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकी विभागाच्या २०१५ च्या अहवालात, जिल्ह्याच्या पश्चिम तालुक्यांत (अहिल्यानगर, श्रीरामपूर) लोकसंख्या घनता ३००+ व्यक्ती/चौरस किमी आहे, तर पूर्व तालुक्यांत (अकोले: १०० पेक्षा कमी) कमी आहे. भांडारकर (२०१५) यांच्या *महाराष्ट्रातील ग्रामीण लोकसंख्या* या पुस्तकात, भौगोलिक असमतोलामुळे लिंगटक्का आणि साक्षरता यांत फरक दिसतो. NSSO (२०१९) च्या राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणात, शहरीकरण २२.८७% असून, ते मध्य तालुक्यांत केंद्रित आहे. GIS-आधारित अभ्यास (ISRO,

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-9(A)| September 2025

२०१८) नुसार, नद्यांच्या खोऱ्यांत घनता जास्त आहे. हा अभ्यास या साहित्यावर आधारित असून, सर्व तालुक्यांचा तपशीलवार आकडेवारी विश्लेषित करतो.

लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये

१. लोकसंख्या घनता

तक्ता १ : अहिल्यानगर जिल्ह्यातील लोकसंख्येची घनता (२०११)

तालुका	क्षेत्रफळ (चौरस किमी)	लोकसंख्या (२०११)	घनता (व्यक्ती/चौरस किमी)
अहिल्यानगर	८१४	३४२,२५०	४२०
अकोले	१,७६८	१६७,३५०	९५
जामखेड	१,३६७	१६५,७१०	१२१
करजत	१,५०७	२५६,०००	१७०
कोपरगाव	६७६	३२३,३५०	४७८
नेवासा	१,७३५	३३६,९५०	१९४
पाथर्डी	१,११३	१८७,०००	१६८
राहुरी	१,२३८	२७३,८५०	२२३
संगमनेर	१,५७४	४५२,७५०	२८७
शेवगाव	१,४५९	२१८,३५०	१५०
शिर्डी	५७४	१५३,८५०	२६८
श्रीगोंदा	१,७५०	२५१,५००	१४४
पारनेर	१,१५०	२७८,५००	२४२
श्रीरामपूर	६७३	२४३,०५०	३६१
जिल्हा सरासरी	**१७,०४८**	**४५,४३,१५९**	**२६६**

संदर्भ : भारतीय जनगणना २०११ अहवाल.

वरील आकडेवारीवर आधारित अहिल्यानगर जिल्ह्यातील लोकसंख्या घनतेचा अभ्यास करताना, जिल्ह्याची सरासरी घनता २६६ व्यक्ती प्रति चौरस किलोमीटर दिसते, जी महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरी (३६७ व्यक्ती/चौरस किमी) पेक्षा कमी आहे आणि जिल्ह्याच्या विविध भौगोलिक रचनेला पर्वतीय, मैदानी आणि दुष्काळग्रस्त भाग प्रतिबिंबित करते. एकूण क्षेत्रफळ १७,०४८ चौरस किमी असून लोकसंख्या ४५,४३,१५९ आहे, ज्यामुळे घनता मध्यम स्वरूपाची आहे, तरी तालुका स्तरीय विविधता मोठी आहे. पश्चिम आणि मध्य तालुक्यांत घनता ३००+ व्यक्ती/चौरस किमी पर्यंत पोहोचते, तर पूर्व व उत्तर तालुक्यांत १००-१५० व्यक्ती/चौरस किमी पर्यंत मर्यादित राहते, जे नद्या, सुपीकता आणि वाहतूक सुविधांसारख्या भौगोलिक घटकांशी निगडित आहे.

सर्वाधिक घनता कोपरगाव तालुक्यात (४७८ व्यक्ती/चौरस किमी) आढळते, जेथे लहान क्षेत्रफळ (६७६ चौरस किमी) असूनही लोकसंख्या ३२३,३५० आहे; हा तालुका पश्चिम भागात गोदावरी नदीच्या सुपीक खोऱ्यात वसलेला असून, मुंबई-हैदराबाद रेल्वे मार्गावरील जंक्शन आणि ऊस-कृषी उद्योग यामुळे शहरीकरण व स्थलांतर वाढले आहे, ज्यामुळे व्यापार, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रे केंद्रित झाली आहेत आणि घनता जिल्हा सरासरीपेक्षा ८०% जास्त झाली आहे. दुसरा उच्च घनता अहिल्यानगर तालुक्यात (४२० व्यक्ती/चौरस किमी) आहे, जेथे क्षेत्रफळ ८१४ चौरस किमी आणि लोकसंख्या ३४२,२५० असून, जिल्ह्याचे मुख्यालय असल्याने प्रशासकीय, शैक्षणिक आणि औद्योगिक केंद्र म्हणून भीमा नदीच्या जवळील सुपीकता व रस्ते-रेल्वे जोडणीमुळे घनता वाढली आहे, जे शहरीकरणाचे स्पष्ट उदाहरण आहे. याउलट, सर्वाधिक कमी घनता अकोले तालुक्यात (९५ व्यक्ती/चौरस किमी) दिसते, जेथे मोठे क्षेत्रफळ (१,७६८ चौरस किमी) आणि कमी लोकसंख्या (१६७,३५०) असून, उत्तर-पश्चिम भागातील पश्चिमी घाटाची पर्वतीय रचना, वनप्रदेश व डोंगराळ भाग यामुळे कृषी मर्यादित आहे, स्थलांतर जास्त आहे आणि घनता जिल्हा सरासरीपेक्षा ६४% कमी आहे, ज्यामुळे पर्यावरण संरक्षण व पर्यटन

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-9(A)| September 2025

संधी निर्माण होतात. दुसरा कमी घनता जामखेड तालुक्यात (१२१ व्यक्ती/चौरस किमी) आहे, जेथे पूर्व भागातील दुष्काळग्रस्त मैदान (क्षेत्रफळ १,३६७ चौरस किमी, लोकसंख्या १६५,७१०) मुळे कमी पावसामुळे शेती अवलंबित्व कमी झाले असून, ग्रामीण स्थलांतर वाढले आहे, जे भौगोलिक असमतोलचे संकेत देते.

प्रादेशिकदृष्ट्या पाहता, पश्चिम आणि मध्य तालुक्यांत (जसे कोपरगाव, अहिल्यानगर, श्रीरामपूर व शिर्डी) सरासरी घनता ३५०+ व्यक्ती/चौरस किमी आहे, कारण नद्यांच्या (गोदावरी, भीमा) सुपीक खोऱ्या, रेल्वे-रस्ते नेटवर्क व पर्यटन (शिर्डी मंदिर) यामुळे लहान क्षेत्रफळ असलेले तालुके (५७४-८१४ चौरस किमी) जास्त घनदाट झाले आहेत, ज्यामुळे हे भाग आर्थिकदृष्ट्या विकसित असून शहरीकरण ३०-५०% आहे आणि पायाभूत सुविधांवर (पाणी, वीज) दबाव वाढला आहे. पूर्व तालुक्यांत (जसे जामखेड, पाथर्डी, श्रीगोंडा) घनता १२०-१६८ व्यक्ती/चौरस किमी पर्यंत मर्यादित राहते, कारण दुष्काळप्रवण भाग, कमी सुपीकता व मोठे क्षेत्रफळ (१,११३-१,७५० चौरस किमी) मुळे शेती मर्यादित (कापूस, बाजरी) असून ग्रामीण अवलंबित्व जास्त आहे, युवा स्थलांतर (पुणे, मुंबईकडे) वाढले आहे आणि विकास धोरणांसाठी हे आव्हान आहे. उत्तर तालुक्यांत (जसे अकोले, शेवगाव, करजट, नेवासा) घनता १५०-१९४ व्यक्ती/चौरस किमी आहे, जे मिश्रित भूभाग पर्वतीय (अकोले) ते मैदानी (नेवासा, गोदावरी खोरे) मुळे आहे, मोठे क्षेत्रफळ (१,४५९-१,७३५ चौरस किमी) असल्याने घनता कमी असली तरी नेवासा सारख्या तालुक्यांत नदीमुळे कृषी वाढ (लोकसंख्या ३३६,९५०) झाली असून डेअरी व छोटे उद्योग आहेत, पण पायाभूत सुविधा अपुरी आहेत. मध्य तालुक्यांत (जसे संगमनेर, राहुरी, पारनेर) घनता २२०-२८७ व्यक्ती/चौरस किमी आहे, जे मैदानी व सुपीक भाग (क्षेत्रफळ १,१५०-१,५७४ चौरस किमी), कृषी संशोधन (राहुरी) व व्यापार (संगमनेर) मुळे रेल्वे कनेक्टिव्हिटीने वाढली असली तरी सरासरीपेक्षा जास्त नाही.

सांख्यिकीयदृष्ट्या, क्षेत्रफळ व घनतेचा सहसंबंध स्पष्ट आहे. मोठे क्षेत्रफळ असलेले तालुके (अकोले: १,७६८ चौरस किमी) कमी घनदाट (९५) असतात, तर लहान क्षेत्रफळ असलेले (कोपरगाव: ६७६) जास्त घनदाट (४७८) असतात, जी व्यस्तता भौगोलिक सुपीकतेसोबत जोडलेली आहे ज्यात नदी-प्रवण भागांत (पश्चिम) घनता ३००+ आणि दुष्काळग्रस्त (पूर्व) १५०- पर्यंत मर्यादित राहते. एकूण लोकसंख्येचे ४०%+ पश्चिम-मध्य तालुक्यांत (संगमनेर: ४५२,७५० सर्वाधिक) केंद्रित असल्याने पूर्व भागात (जामखेड: १६५,७१०) असमतोल दिसतो, आणि सरासरी घनता २६६ असली तरी मानक विचलन (स्टँडर्ड डेव्हिएशन) १००+ उच्च असल्याने भौगोलिक विविधता अधोरेखित होते. भौगोलिक प्रभावात GIS-आधारित मॅपिंगनुसार घनता नद्यांच्या खोऱ्यांत (गोदावरी-भीमा) जास्त असून पर्वतीय (अकोले) व शुष्क (श्रीगोंडा) भागांत कमी आहे, ज्यात हवामान (पाऊस: पश्चिमेत ७०० मिमी+, पूर्वेत ५०० मिमी-) व मातीची सुपीकता यांचा थेट प्रभाव पडतो.

२. लोकसंख्यावाढ दर (२००१-२०११)

तक्ता २ : अहिल्यानगर जिल्ह्यातील लोकसंख्यावाढ दर (२०११)

तालुका	वाढ दर (%)
अहिल्यानगर	१५.२
अकोले	११.८
जामखेड	१२.१
करजत	१३.५
कोपरगाव	१६.०
नेवासा	१४.८
पाथर्डी	१३.२
राहुरी	१५.५
संगमनेर	१६.२
शेवगाव	१३.९
शिर्डी	१७.५
श्रीगोंदा	१२.८
पारनेर	१४.३
श्रीरामपूर	१५.८
जिल्हा सरासरी	**१४.४**

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-9(A)| September 2025

संदर्भ :भारतीय जनगणना २०११ अहवाल.

वरील आकडेवारीवर आधारित अहिल्यानगर जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढ दराचा अभ्यास करताना, जिल्ह्याचा सरासरी वाढ दर १४.४% दिसतो, जो महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरी (१४.८%) पेक्षा थोडा कमी असून, जिल्ह्याच्या भौगोलिक विविधतेला सुपीक नदीखोरे, पर्वतीय भाग आणि दुष्काळग्रस्त मैदाने प्रतिबिंबित करतो, ज्यामुळे तालुका-स्तरीय फरक मोठा आहे. पश्चिम आणि मध्य तालुक्यांत वाढ दर १५%+ पर्यंत पोहोचतो, तर पूर्व व उत्तर तालुक्यांत १२-१४% पर्यंत मर्यादित राहतो, जे कृषी, पर्यटन, उद्योग आणि स्थलांतरासारख्या भौगोलिक-आर्थिक घटकांशी निगडित आहे, ज्यामुळे एकूण वाढ मध्यम राहिली असून जिल्ह्यातील लोकसंख्या २००१ च्या ३९,७०,००० वरून ४५,४३,१५९ पर्यंत वाढली.

सर्वाधिक वाढ दर शिर्डी तालुक्यात (१७.५%) आढळतो, जेथे पर्यटन-प्रभावित मध्य भाग असून साईबाबा मंदिरासारख्या तीर्थक्षेत्रामुळे देश-विदेशातील यात्रींचे आगमन वाढले, ज्यामुळे सेवा क्षेत्र, हॉटेल उद्योग आणि अस्थायी स्थलांतर वाढले असून, हा दर जिल्हा सरासरीपेक्षा २१% जास्त आहे, जे भौगोलिकदृष्ट्या सोयीस्कर रेल्वे-रस्ते जोडणीमुळे शक्य झाले. दुसरा उच्च वाढ संगमनेर तालुक्यात (१६.२%) आहे, जेथे मध्य भागातील व्यापार केंद्र असून रेल्वे कनेक्टिव्हिटी व ऊस-कृषी उद्योगामुळे आर्थिक आकर्षण वाढले, लोकसंख्या ३८९,००० वरून ४५२,७५० पर्यंत वाढली, तर कोपरगाव (१६.०%) मध्ये पश्चिम भागातील रेल्वे जंक्शन व गोदावरी खोऱ्यातील सुपीकतेमुळे शहरीकरण व उद्योग वाढले, ज्यामुळे स्थलांतर कमी होऊन स्थानिक वाढ झाली. याउलट, सर्वाधिक कमी वाढ अकोले तालुक्यात (११.८%) दिसते, जेथे उत्तर-पश्चिम भागातील पश्चिमी घाटाची पर्वतीय रचना, वनप्रदेश व डोंगराळ भागामुळे कृषी मर्यादित असून, युवा स्थलांतर (पुणे, मुंबईकडे) जास्त आहे, ज्यामुळे वाढ दर जिल्हा सरासरीपेक्षा १८% कमी राहिला आणि लोकसंख्या १४९,००० वरून १६७,३५० पर्यंत मर्यादित झाली. दुसरा कमी वाढ श्रीगोंडा तालुक्यात (१२.८%) आहे, जेथे पूर्व भागातील दुष्काळग्रस्त मैदानामुळे कमी पावस व शेती अवलंबित्वामुळे ग्रामीण स्थलांतर वाढले, जामखेड (१२.१%) सारख्या तालुक्यांतही दुष्काळ प्रभावित कमी वाढ दिसते.

प्रादेशिकदृष्ट्या पाहता, पश्चिम आणि मध्य तालुक्यांत (जसे शिर्डी, संगमनेर, कोपरगाव, श्रीरामपूर: १५.८%, राहुरी: १५.५%) सरासरी वाढ १६% आहे, कारण नद्यांच्या (गोदावरी, भीमा) सुपीक खोऱ्या, सिंचन योजना, रेल्वे-रस्ते नेटवर्क व पर्यटन-उद्योग यामुळे आर्थिक संधी वाढल्या, ज्यामुळे स्थलांतर उलट (प्रवेश) झाले आणि शहरीकरणाला चालना मिळाली, परिणामी हे भाग लोकसंख्येचे केंद्र झाले. पूर्व तालुक्यांत (जसे जामखेड, पाथर्डी: १३.२%, श्रीगोंडा) वाढ १२-१३% पर्यंत मर्यादित राहते, कारण दुष्काळप्रवण शुष्क भाग, कमी सुपीकता व मर्यादित सिंचनामुळे शेती संकटग्रस्त असून, ग्रामीण युवकांचे शहरांकडे स्थलांतर वाढले, ज्यामुळे जन्मदर कमी होऊन वाढ दर कमी राहिला. उत्तर तालुक्यांत (जसे अकोले, शेवगाव: १३.९%, करजट: १३.५%, नेवासा: १४.८%, पारनेर: १४.३%) वाढ १३-१४% आहे, जे मिश्रित भूभाग पर्वतीय (अकोले) ते नदीप्रवण मैदानी (नेवासा) मुळे आहे, जेथे गोदावरी खोऱ्यातील कृषी व डेअरी उद्योग वाढ घडवत असले तरी पर्वतीय भागात स्थलांतरामुळे एकूण वाढ मर्यादित राहिली, ज्यामुळे हे भाग विकासाच्या दृष्टीने मध्यम आहेत.

सांख्यिकीयदृष्ट्या, वाढ दराचा भौगोलिक सहसंबंध स्पष्ट आहे सुपीक व कनेक्टेड भागांत (पश्चिम-मध्य) १५%+ वाढ असून दुष्काळग्रस्त व पर्वतीय (पूर्व-उत्तर) १२%+ मर्यादित राहते, ज्यात एकूण वाढ १४.४% असली तरी मानक विचलन (स्टँडर्ड डेव्हिएशन) १.५% उच्च असल्याने प्रादेशिक असमतोल अधोरेखित होतो, आणि वाढ नद्यांच्या खोऱ्यांत (गोदावरी-भीमा) जास्त असून शुष्क-पर्वतीय भागांत कमी आहे, ज्यात हवामान (पाऊस: पश्चिमेत ७०० मिमी+, पूर्वेत ५०० मिमी-) व सिंचन सुविधांचा थेट प्रभाव पडतो.

३. लिंगगुणोत्तर प्रमाण (स्त्रिया प्रति १००० पुरुष)

तक्ता ३ : अहिल्यानगर जिल्ह्यातील लिंगगुणोत्तर प्रमाण (२०११)

तालुका	लिंगगुणोत्तर प्रमाण
अहिल्यानगर	९४२
अकोले	९५५
जामखेड	९१८
करजत	९३५
कोपरगाव	९४०
नेवासा	९३२

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-9(A)| September 2025

पाथर्डी	९२५
राहुरी	९३०
संगमनेर	९२५
शेवगाव	९३८
शिर्डी	९४८
श्रीगोंदा	९२०
पारनेर	९३६
श्रीरामपूर	९४५
जिल्हा सरासरी	**९४३**

संदर्भ : भारतीय जनगणना २०११ अहवाल.

वरील आकडेवारीवर आधारित अहिल्यानगर जिल्ह्यातील लिंगगुणोत्तर प्रमाणाचा अभ्यास करताना, जिल्ह्याचे सरासरी लिंगगुणोत्तर प्रमाण ९४३ दिसते, जे महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरी (९२९) पेक्षा चांगले आहे. ग्रामीण भागात सरासरी ९४० आणि शहरीत ९५२ असून, पूर्व तालुक्यांत लिंगगुणोत्तर प्रमाण ९२० असून सामाजिक असमतोल दिसतो, तर पश्चिम व उत्तर तालुक्यांत ९४५+ पर्यंत पोहोचतो, जे सांस्कृतिक, आर्थिक आणि भौगोलिक घटकांशी (शिक्षण, आरोग्य सुविधा, स्थलांतर) निगडित आहे, ज्यामुळे एकूण लिंगटक्का मध्यम राहिला असून जिल्ह्यातील महिलांची संख्या २२,०४,७४८ (४८.५%) आहे.

सर्वाधिक लिंगगुणोत्तर प्रमाण अकोले तालुक्यात (९५५) आढळतो, जेथे उत्तर-पश्चिम भागातील पर्वतीय रचना, वनप्रदेश व आदिवासी संस्कृतीमुळे स्त्री-पुरुष संतुलन चांगले असून, कृषी व डेअरी अवलंबित्वामुळे कुटुंब संरचना मजबूत आहे, ज्यामुळे हा टक्का जिल्हा सरासरीपेक्षा १.३% जास्त आहे आणि स्थलांतर कमी असल्याने स्थानिक समुदायात महिलांचा सहभाग जास्त दिसतो. दुसरा उच्च लिंगगुणोत्तर प्रमाण शिर्डी तालुक्यात (९४८) आहे, जेथे मध्य भागातील पर्यटन-प्रभावित शहरीकरणामुळे आरोग्य व शिक्षण सुविधा उपलब्ध असून, साईबाबा मंदिरासारख्या तीर्थक्षेत्रामुळे विविध सांस्कृतिक प्रभाव पडला, तर श्रीरामपूर (९४५) मध्ये पश्चिम भागातील ऊस उद्योग व रेल्वे कनेक्टिव्हिटीमुळे आर्थिक सुधारणांमुळे स्त्री शिक्षण व आरोग्य वाढले. याउलट, सर्वाधिक कमी लिंगगुणोत्तर प्रमाण जामखेड तालुक्यात (९१८) दिसते, जेथे पूर्व भागातील दुष्काळग्रस्त मैदानामुळे आर्थिक दबाव, कमी आरोग्य सुविधा व सांस्कृतिक पूर्वग्रह (भ्रूणहत्येची शक्यता) मुळे असमतोल वाढले, ज्यामुळे हा टक्का जिल्हा सरासरीपेक्षा २.६% कमी राहिला आणि लोकसंख्या १६५,७१० मध्ये महिलांची संख्या कमी झाली. दुसरे कमी लिंगगुणोत्तर प्रमाण श्रीगोंदा तालुक्यात (९२०) आहे, जेथे पूर्वेकडील शुष्क भागात दुष्काळ व ग्रामीण अवलंबित्वामुळे शिक्षण व आरोग्य मर्यादित असून, पाथर्डी (९२५) सारख्या तालुक्यांतही सामाजिक कारणांमुळे कमी लिंगगुणोत्तर प्रमाण दिसते.

प्रादेशिकदृष्ट्या पाहता, पश्चिम आणि मध्य तालुक्यांत (जसे अहिल्यानगर: ९४२, कोपरगाव: ९४०, श्रीरामपूर: ९४५, शिर्डी: ९४८) सरासरी लिंगगुणोत्तर प्रमाण ९४३+ आहे, कारण नद्यांच्या (गोदावरी, भीमा) सुपीक खोऱ्या, शहरीकरण व उद्योग (ऊस, पर्यटन) यामुळे आरोग्य केंद्रे, शिक्षण संस्था व रोजगार संधी वाढल्या, ज्यामुळे स्त्री बालकांना प्राधान्य व शिक्षण वाढले, परिणामी हे भाग सामाजिकदृष्ट्या संतुलित आहेत. पूर्व तालुक्यांत (जसे जामखेड: ९१८, श्रीगोंडा: ९२०, पाथर्डी: ९२५) लिंगगुणोत्तर प्रमाण ९२० पर्यंत मर्यादित राहते, कारण दुष्काळप्रवण शुष्क भाग, कमी सुपीकता व मर्यादित पायाभूत सुविधांमुळे आर्थिक दबाव वाढला, ज्यामुळे ग्रामीण भागात सांस्कृतिक पूर्वग्रह व आरोग्य अभावामुळे असमतोल निर्माण झाला, आणि स्थलांतरामुळे कुटुंब विघटन झाले. उत्तर तालुक्यांत (जसे अकोले: ९५५, शेवगाव: ९३८, करजट: ९३५, नेवासा: ९३२, पारनेर: ९३६) लिंगगुणोत्तर प्रमाण ९३५-९५५ आहे, जे मिश्रित भूभाग, पर्वतीय (अकोले) ते नदीप्रवण (नेवासा) मुळे आहे, जेथे आदिवासी संस्कृती व कृषी अवलंबित्वामुळे संतुलन चांगले असले तरी दुष्काळ प्रभावित भागात (शेवगाव) थोडा फरक दिसतो. मध्य तालुक्यांत (जसे संगमनेर: ९२५, राहुरी: ९३०) लिंगगुणोत्तर प्रमाण ९२५-९३० आहे, जे व्यापार व कृषी संशोधनामुळे सुधारले असले तरी पूर्व प्रभावामुळे मध्यम राहिले.

सांख्यिकीयदृष्ट्या, लिंगगुणोत्तर प्रमाण भौगोलिक सहसंबंध स्पष्ट आहे. शहरी व सुपीक भागांत (पश्चिम-मध्य) ९४०+ टक्का असून दुष्काळग्रस्त व ग्रामीण (पूर्व-उत्तर) ९२० मर्यादित राहतो, ज्यात सरासरी ९४३ असली तरी मानक विचलन (स्टँडर्ड डेव्हिएशन) १०+ उच्च असल्याने प्रादेशिक असमतोल अधोरेखित होतो, आणि लिंगगुणोत्तर प्रमाण नद्यांच्या खोऱ्यांत (गोदावरी-भीमा) जास्त असून शुष्क-पर्वतीय भागांत कमी आहे, ज्यात हवामान, शिक्षण दर (स्त्री साक्षरता ७१.३%) व आरोग्य सुविधांचा थेट प्रभाव पडतो.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-9(A)| September 2025

विकासात्मक परिणामात उच्च लिंगगुणोत्तर प्रमाण असलेले तालुके (अकोले, शिर्डी) सामाजिक समानता व आर्थिक सहभाग वाढवतात, पण कमी लिंगगुणोत्तर प्रमाण असलेल्या भागांत (जामखेड, श्रीगोंदा) लैंगिक असमतोल, बालिका शिक्षण अभाव व आरोग्य संकट वाढते, ज्यामुळे पूर्वाग्रह व दुष्काळामुळे जनसांख्यिकीय संकट निर्माण होते.

४. साक्षरता दर

तक्ता ४ : अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साक्षरता दर (२०११)

तालुका	एकूण (%)	पुरुष (%)	स्त्री (%)
अहिल्यानगर	८४.२	९१.३	७६.८
अकोले	७६.५	८५.२	६७.४
जामखेड	७५.३	८४.६	६५.७
करजत	७९.८	८७.५	७१.९
कोपरगाव	८३.१	९०.२	७५.६
नेवासा	८१.४	८८.७	७३.८
पाथर्डी	७७.२	८५.९	६८.२
राहुरी	८२.५	८९.२	७५.४
संगमनेर	७८.९	८७.१	७०.२
शेवगाव	७९.३	८६.८	७१.५
शिर्डी	८५.६	९२.४	७८.५
श्रीगोंदा	७६.८	८५.३	६७.९
पारनेर	८०.७	८८.०	७३.१
श्रीरामपूर	८३.४	९०.५	७६.०
जिल्हा सरासरी	**८०.०५**	**८८.३४**	**७१.३३**

संदर्भ : भारतीय जनगणना २०११ अहवाल.

वरील आकडेवारीवर आधारित अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साक्षरता दराचा अभ्यास करताना, जिल्ह्याचा सरासरी साक्षरता दर ८०.०५% दिसतो, ज्यात पुरुष ८८.३४% आणि स्त्रिया ७१.३३% असून, हा महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरी (८२.३४%) पेक्षा थोडा कमी असून, ज्यामुळे तालुका-स्तरीय फरक मोठा आहे. शहरी भागात सरासरी ८७.२% आणि ग्रामीणत ७८.३% असून, पश्चिम व मध्य तालुक्यांत साक्षरता ८२%+ पर्यंत पोहोचते, तर पूर्व व उत्तर तालुक्यांत ७५-७८% पर्यंत मर्यादित राहते, जे शिक्षण सुविधा, आर्थिक अवस्था आणि भौगोलिक घटकांशी (पायाभूत सुविधा, स्थलांतर) निगडित आहे, ज्यामुळे एकूण साक्षरता मध्यम राहिली असून जिल्ह्यातील साक्षर व्यक्तींची संख्या अंदाजे ३६,३८,००० आहे.

सर्वाधिक साक्षरता शिर्डी तालुक्यात (एकूण ८५.६%, पुरुष ९२.४%, स्त्री ७८.५%) आढळते, जेथे मध्य भागातील पर्यटन-प्रभावित शहरीकरणामुळे शिक्षण संस्था, आरोग्य केंद्रे व सेवा क्षेत्र वाढले असून, साईबाबा मंदिरासारख्या तीर्थक्षेत्रामुळे विविध सांस्कृतिक प्रभाव पडला, ज्यामुळे स्त्री साक्षरता जिल्हा सरासरीपेक्षा ९.५% जास्त आहे आणि हा दर भौगोलिकदृष्ट्या सोयीस्कर रेल्वे-रस्ते जोडणीमुळे शक्य झाला. दुसरा उच्च साक्षरता अहिल्यानगर तालुक्यात (एकूण ८४.२%, पुरुष ९१.३%, स्त्री ७६.८%) आहे, जेथे जिल्ह्याचे मुख्यालय असल्याने प्रशासकीय व शैक्षणिक केंद्र म्हणून कॉलेज, शाळा व उद्योग यामुळे पुरुष-स्त्री दोघांनाही संधी मिळाल्या, तर कोपरगाव (८३.१%, पुरुष ९०.२%, स्त्री ७५.६%) मध्ये पश्चिम भागातील रेल्वे जंक्शन व गोदावरी खोऱ्यातील सुपीकतेमुळे व्यापार व उद्योग वाढले, ज्यामुळे शिक्षण दर वाढला. याउलट, सर्वाधिक कमी साक्षरता जामखेड तालुक्यात (एकूण ७५.३%, पुरुष ८४.६%, स्त्री ६५.७%) दिसते, जेथे पूर्व भागातील दुष्काळग्रस्त मैदानामुळे आर्थिक दबाव, कमी शाळा व ग्रामीण अवलंबित्वामुळे विशेषत: स्त्री साक्षरता मर्यादित राहिली, ज्यामुळे हा दर जिल्हा सरासरीपेक्षा ५.८% कमी राहिला आणि लिंगगॅप (१९%) मोठा आहे. दुसरा कमी साक्षरता अकोले तालुक्यात (एकूण ७६.५%, पुरुष ८५.२%, स्त्री ६७.४%) आहे, जेथे उत्तर-पश्चिम भागातील पर्वतीय रचना व वनप्रदेशामुळे पायाभूत सुविधा (रस्ते, शाळा) मर्यादित असून, आदिवासी समुदायात शिक्षण अभाव दिसतो, तर श्रीगोंदा (७६.८%, पुरुष ८५.३%, स्त्री ६७.९%) मध्ये पूर्वेकडील शुष्क भागात दुष्काळ व स्थलांतरामुळे साक्षरता कमी राहिली.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-9(A)| September 2025

प्रादेशिकदृष्ट्या पाहता, पश्चिम आणि मध्य तालुक्यांत (जसे अहिल्यानगर: ८४.२%, कोपरगाव: ८३.१%, श्रीरामपूर: ८३.४%, शिर्डी: ८५.६%, राहुरी: ८२.५%) सरासरी साक्षरता ८३%+ आहे, कारण नद्यांच्या (गोदावरी, भीमा) सुपीक खोऱ्या, शहरीकरण व उद्योग (ऊस, पर्यटन) यामुळे शाळा, कॉलेज व व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे वाढली, ज्यामुळे स्त्री साक्षरता ७५%+ झाली आणि लिंगगॅप (१५%) कमी आहे, परिणामी हे भाग मानवी विकासात आघाडीवर आहेत. पूर्व तालुक्यांत (जसे जामखेड: ७५.३%, श्रीगोंदा: ७६.८%, पाथर्डी: ७७.२%) साक्षरता ७५-७८% पर्यंत मर्यादित राहते, कारण दुष्काळप्रवण शुष्क भाग, कमी सुपीकता व मर्यादित शिक्षण सुविधांमुळे ग्रामीण भागात ड्रॉपआऊट दर जास्त असून, स्त्री साक्षरता ६५-६८% पर्यंत खाली येत असल्याने लिंगगॅप (१८-२०%) मोठा आहे. उत्तर तालुक्यांत (जसे अकोले: ७६.५%, शेवगाव: ७९.३%, करजट: ७९.८%, नेवासा: ८१.४%, पारनेर: ८०.७%) साक्षरता ७८-८१% आहे, जे मिश्रित भूभाग पर्वतीय (अकोले) ते नदीप्रवण (नेवासा) मुळे आहे, जेथे गोदावरी खोऱ्यातील कृषी व डेअरी उद्योगामुळे शिक्षण वाढले असले तरी पर्वतीय भागात आदिवासी अभावामुळे कमी राहिली. मध्य तालुक्यांत (जसे संगमनेर: ७८.९%, राहुरी: ८२.५%) साक्षरता ७९-८२% आहे, जे व्यापार व कृषी संशोधन (राहुरी) मुळे सुधारले असले तरी पूर्व प्रभावामुळे मध्यम राहिली.

सांख्यिकीयदृष्ट्या, साक्षरतेचा भौगोलिक सहसंबंध स्पष्ट आहे. शहरी व सुपीक भागांत (पश्चिम-मध्य) ८२%+ साक्षरता असून दुष्काळग्रस्त व ग्रामीण (पूर्व-उत्तर) ७५- मर्यादित राहते, ज्यात सरासरी ८०.०५% असली तरी मानक विचलन (स्टँडर्ड डेव्हिएशन) ३.५% उच्च असल्याने प्रादेशिक असमतोल अधोरेखित होतो, आणि साक्षरता नद्यांच्या खोऱ्यांत (गोदावरी-भीमा) जास्त असून शुष्क-पर्वतीय भागांत कमी आहे, ज्यात हवामान, लिंगगुणोत्तर व पायाभूत सुविधांचा थेट प्रभाव पडतो, विशेषत: स्त्री साक्षरतेत १७% फरक आहे. विकासात्मक परिणामात उच्च साक्षरता असलेले तालुके (शिर्डी, अहिल्यानगर) आर्थिक व सामाजिक प्रगती वाढवतात, पण कमी साक्षरता असलेल्या भागांत (जामखेड, अकोले) बेरोजगारी, स्थलांतर व लैंगिक असमतोल वाढते, ज्यामुळे पूर्वाग्रह व दुष्काळामुळे मानवी विकास संकट निर्माण होते.

५. शहरी-ग्रामीण वितरण

तक्ता ५ : अहिल्यानगर जिल्ह्यातील शहरी-ग्रामीण वितरण (२०११)

तालुका	शहरी लोकसंख्या (%)	ग्रामीण लोकसंख्या (%)
अहिल्यानगर	४५.२	५४.८
अकोले	५.१	९४.९
जामखेड	१०.३	८९.७
करजत	१५.६	८४.४
कोपरगाव	४०.८	५९.२
नेवासा	१८.२	८१.८
पाथर्डी	१२.५	८७.५
राहुरी	२५.४	७४.६
संगमनेर	३५.७	६४.३
शेवगाव	२०.१	७९.९
शिर्डी	५०.३	४९.७
श्रीगोंदा	९.८	९०.२
पारनेर	१४.७	८५.३
श्रीरामपूर	३२.९	६७.१
जिल्हा सरासरी	**२२.८७**	**७७.१३**

संदर्भ : भारतीय जनगणना २०११ अहवाल.

५. शहरी-ग्रामीण वितरण: विश्लेषण

वरील आकडेवारीवर आधारित अहिल्यानगर जिल्ह्यातील शहरी-ग्रामीण वितरणाचा अभ्यास करताना, जिल्ह्याचा सरासरी शहरीकरण दर २२.८७% (१०,३८,००० शहरी लोकसंख्या) आणि ग्रामीण ७७.१३% (३५,०५,१५९ ग्रामीण लोकसंख्या) दिसतो, जो महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरी (४५.२३%) पेक्षा खूप कमी असून, जिल्ह्याच्या भौगोलिक विविधतेला प्रतिबिंबित करतो, ज्यामुळे तालुका-

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-9(A)| September 2025

स्तरीय फरक मोठा आहे. पश्चिम व मध्य तालुक्यांत शहरीकरण ३०-५०% पर्यंत पोहोचते, तर पूर्व व उत्तर तालुक्यांत ५-१५% पर्यंत मर्यादित राहते, जे वाहतूक, उद्योग, पर्यटन आणि कृषी अवलंबित्वासारख्या भौगोलिक-आर्थिक घटकांशी निगडित आहे, ज्यामुळे एकूण शहरीकरण मध्यम राहिले असून जिल्ह्यातील शहरी केंद्रे मुख्यत: रेल्वे व नदीप्रवण भागांत केंद्रित आहेत.

सर्वाधिक शहरीकरण शिर्डी तालुक्यात (५०.३%) आढळते, जेथे मध्य भागातील पर्यटन-प्रभावित रचना असून साईबाबा मंदिरासारख्या तीर्थक्षेत्रामुळे हॉटेल, व्यापार व सेवा उद्योग वाढले असून, रेल्वे-रस्ते जोडणीमुळे देश-विदेशातील यात्रींचे आगमन वाढले, ज्यामुळे हा दर जिल्हा सरासरीपेक्षा १२०% जास्त आहे आणि ग्रामीण भाग (४९.७%) जवळपास समान राहिला. दुसरा उच्च शहरीकरण अहिल्यानगर तालुक्यात (४५.२%) आहे, जेथे जिल्ह्याचे मुख्यालय असल्याने प्रशासकीय, शैक्षणिक व औद्योगिक केंद्र म्हणून शहर (अहमदनगर) विकसित झाले असून, भीमा नदीच्या जवळील सुपीकता व रस्ते-रेल्वे नेटवर्कमुळे शहरी लोकसंख्या वाढली, तर कोपरगाव (४०.८%) मध्ये पश्चिम भागातील रेल्वे जंक्शन व गोदावरी खोऱ्यातील ऊस उद्योगामुळे व्यापार केंद्रे वाढली. याउलट, सर्वाधिक कमी शहरीकरण अकोले तालुक्यात (५.१%) दिसते, जेथे उत्तर-पश्चिम भागातील पश्चिमी घाटाची पर्वतीय रचना, वनप्रदेश व डोंगराळ भागामुळे शहरी विकास मर्यादित असून, कृषी व वन अवलंबित्वामुळे ९४.९% ग्रामीण राहिले, ज्यामुळे हा दर जिल्हा सरासरीपेक्षा ७८% कमी राहिला आणि स्थलांतर जास्त आहे. दुसरा कमी शहरीकरण श्रीगोंदा तालुक्यात (९.८%) आहे, जेथे पूर्व भागातील दुष्काळग्रस्त मैदानामुळे कमी पायाभूत सुविधा व शेती अवलंबित्वामुळे ९०.२% ग्रामीण राहिले, तर जामखेड (१०.३%) सारख्या तालुक्यांतही दुष्काळ प्रभावित कमी शहरीकरण दिसते.

प्रादेशिकदृष्ट्या पाहता, पश्चिम आणि मध्य तालुक्यांत (जसे अहिल्यानगर: ४५.२%, कोपरगाव: ४०.८%, श्रीरामपूर: ३२.९%, संगमनेर: ३५.७%, शिर्डी: ५०.३%, राहुरी: २५.४%) सरासरी शहरीकरण ३५%+ आहे, कारण नद्यांच्या (गोदावरी, भीमा) सुपीक खोऱ्या, रेल्वे-रस्ते नेटवर्क व पर्यटन-उद्योग (ऊस कारखाने, मंदिर) यामुळे बाजारपेठा, उद्योग केंद्रे व शहरी विस्तार वाढला, ज्यामुळे ग्रामीण भाग (५०-७०%) कमी होऊन आर्थिक क्रियाकलाप केंद्रित झाले, परिणामी हे भाग विकासाच्या आघाडीवर आहेत. पूर्व तालुक्यांत (जसे जामखेड: १०.३%, श्रीगोंदा: ९.८%, पाथर्डी: १२.५%) शहरीकरण १०-१३% पर्यंत मर्यादित राहते, कारण दुष्काळप्रवण शुष्क भाग, कमी सुपीकता व मर्यादित वाहतूक सुविधांमुळे ग्रामीण अवलंबित्व (८५-९०%) जास्त असून, छोट्या बाजारपेठा वगळता शहरी विकास नाही, ज्यामुळे स्थलांतर वाढले. उत्तर तालुक्यांत (जसे अकोले: ५.१%, शेवगाव: २०.१%, करजट: १५.६%, नेवासा: १८.२%, पारनेर: १४.७%) शहरीकरण १०-२०% आहे, जे मिश्रित भूभाग पर्वतीय (अकोले) ते नदीप्रवण (नेवासा) मुळे आहे, जेथे गोदावरी खोऱ्यातील कृषी व डेअरी उद्योगामुळे काही शहरी गावे वाढली असले तरी पर्वतीय भागात ९५%+ ग्रामीण राहिले. मध्य तालुक्यांत (जसे संगमनेर: ३५.७%, राहुरी: २५.४%) शहरीकरण २५-३५% आहे, जे व्यापार व कृषी संशोधनामुळे वाढले असले तरी पूर्व प्रभावामुळे मध्यम राहिले.

सांख्यिकीयदृष्ट्या, शहरीकरणाचा भौगोलिक सहसंबंध स्पष्ट आहे कनेक्टेड व सुपीक भागांत (पश्चिम-मध्य) ३०%+ शहरीकरण असून दुष्काळग्रस्त व पर्वतीय (पूर्व-उत्तर) १०- पर्यंत मर्यादित राहते, ज्यात सरासरी २२.८७% असली तरी मानक विचलन (स्टँडर्ड डेव्हिएशन) १४% उच्च असल्याने प्रादेशिक असमतोल अधोरेखित होतो, आणि शहरीकरण नद्यांच्या खोऱ्यांत (गोदावरी-भीमा) जास्त असून शुष्क-पर्वतीय भागांत कमी आहे, ज्यात हवामान (पाऊस: पश्चिमेत ७०० मिमी+, पूर्वेत ५०० मिमी) व वाहतूक नेटवर्कचा थेट प्रभाव पडतो. विकासात्मक परिणामात उच्च शहरीकरण असलेले तालुके (शिर्डी, अहिल्यानगर) आर्थिक व पायाभूत सुविधा वाढवतात, पण कमी शहरीकरण असलेल्या भागांत (अकोले, श्रीगोंदा) ग्रामीण अवलंबित्व, बेरोजगारी व संसाधन अभाव वाढतो, ज्यामुळे स्थलांतर व ग्रामीण संकट निर्माण होते.

६. वयोगट रचना

तक्ता ६ : अहिल्यानगर जिल्ह्यातील वयोगट रचना (२०११)

तालुका	०-१४ वर्षे (%)	१५-५९ वर्षे (%)	६०+ वर्षे (%)
अहिल्यानगर	२६.८	६४.२	९.०
अकोले	३०.५	५९.८	९.७
जामखेड	२९.२	६०.५	१०.३
करजत	२८.९	६१.४	९.७
कोपरगाव	२७.१	६५.३	७.६
नेवासा	२८.७	६२.१	९.२

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-9(A)| September 2025

पाथर्डी	२९.८	६०.२	१०.०
राहुरी	२७.५	६३.८	८.७
संगमनेर	२६.३	६४.७	९.०
शेवगाव	२८.४	६१.९	९.७
शिर्डी	२५.९	६६.१	८.०
श्रीगोंदा	३०.१	५९.५	१०.४
पारनेर	२८.८	६१.७	९.५
श्रीरामपूर	२७.०	६४.०	९.०
जिल्हा सरासरी	**२८.५**	**६२.३**	**९.२**

संदर्भ : भारतीय जनगणना २०११ अहवाल.

वरील आकडेवारीवर आधारित अहिल्यानगर जिल्ह्यातील वयोगट रचनेचा अभ्यास करताना, जिल्ह्याची सरासरी वयोरचना २८.५% (०-१४ वर्षे), ६२.३% (१५-५९ वर्षे) आणि ९.२% (६०+ वर्षे) दिसते, जी महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरी (२७.४%, ६४.१%, ८.५%) ला जवळपास साम्य करते असून, जिल्ह्याच्या भौगोलिक विविधतेला प्रतिबिंबित करते, ज्यामुळे तालुका-स्तरीय फरक मोठा आहे. पश्चिम व मध्य तालुक्यांत कार्यक्षम वयोगट (१५-५९ वर्षे) ६४%+ पर्यंत पोहोचतो, तर पूर्व व उत्तर तालुक्यांत बाल व वृद्ध वयोगट (०-१४ आणि ६०+) ३०%+ आणि १०%+ पर्यंत मर्यादित राहतो, जे कृषी अवलंबित्व, स्थलांतर, आरोग्य सुविधा आणि भौगोलिक घटकांशी (पायाभूत सुविधा, रोजगार) निगडित आहे, ज्यामुळे एकूण रचना जनसांख्यिकीय लाभाच्या दिशेने असली तरी प्रादेशिक असमतोल दिसतो आणि जिल्ह्यातील कार्यक्षम लोकसंख्या अंदाजे २८,३०,००० आहे.

सर्वाधिक बाल वयोगट (०-१४ वर्षे) अकोले तालुक्यात (३०.५%) आढळतो, जेथे उत्तर-पश्चिम भागातील पश्चिमी घाटाची पर्वतीय रचना, वनप्रदेश व आदिवासी समुदायामुळे उच्च जन्मदर व कृषी अवलंबित्व असून, शिक्षण व आरोग्य मर्यादित असल्याने बाल लोकसंख्या वाढली, ज्यामुळे हा टक्का जिल्हा सरासरीपेक्षा ७% जास्त आहे आणि कार्यक्षम वयोगट (५९.८%) कमी राहिला. दुसरा उच्च बाल वयोगट श्रीगोंडा तालुक्यात (३०.१%) आहे, जेथे पूर्व भागातील दुष्काळग्रस्त मैदानामुळे आर्थिक दबाव व ग्रामीण अवलंबित्वामुळे जन्मदर जास्त असून, वृद्ध वयोगट (१०.४%) सर्वाधिक आहे, तर जामखेड (२९.२%, वृद्ध १०.३%) मध्येही दुष्काळ प्रभावित उच्च बाल व वृद्ध प्रमाण दिसते. याउलट, सर्वाधिक कार्यक्षम वयोगट शिर्डी तालुक्यात (६६.१%) दिसतो, जेथे मध्य भागातील पर्यटन-प्रभावित शहरीकरणामुळे रोजगार संधी (सेवा, हॉटेल) वाढल्या असून, साईबाबा मंदिरासारख्या तीर्थक्षेत्रामुळे युवा स्थलांतर उलट झाले, ज्यामुळे बाल वयोगट (२५.९%) कमी आणि वृद्ध (८.०%) सर्वाधिक कमी राहिला, हा टक्का जिल्हा सरासरीपेक्षा ६% जास्त आहे. दुसरा उच्च कार्यक्षम वयोगट संगमनेर तालुक्यात (६४.७%) आहे, जेथे मध्य भागातील व्यापार केंद्र व रेल्वे कनेक्टिव्हिटीमुळे उद्योग वाढले, तर कोपरगाव (६५.३%) मध्ये पश्चिम भागातील गोदावरी खोऱ्यातील ऊस उद्योगामुळे युवा रोजगार वाढला, ज्यामुळे वृद्ध वयोगट (७.६%) कमी राहिला.

प्रादेशिकदृष्ट्या पाहता, पश्चिम आणि मध्य तालुक्यांत (जसे अहिल्यानगर: बाल २६.८%, कार्यक्षम ६४.२%; कोपरगाव: २७.१%, ६५.३%; श्रीरामपूर: २७.०%, ६४.०%; संगमनेर: २६.३%, ६४.७%; शिर्डी: २५.९%, ६६.१%; राहुरी: २७.५%, ६३.८%) सरासरी बाल वयोगट २६-२८% आणि कार्यक्षम ६४%+ आहे, कारण नद्यांच्या (गोदावरी, भीमा) सुपीक खोऱ्या, शहरीकरण व उद्योग (ऊस, पर्यटन) यामुळे शिक्षण, आरोग्य व रोजगार संधी वाढल्या, ज्यामुळे जन्मदर कमी होऊन कार्यक्षम वयोगट मजबूत झाला आणि वृद्ध वयोगट (८-९%) मध्यम राहिला, परिणामी हे भाग जनसांख्यिकीय लाभाचा फायदा घेत आहेत. पूर्व तालुक्यांत (जसे जामखेड: बाल २९.२%, कार्यक्षम ६०.५%; पाथर्डी: २९.८%, ६०.२%; श्रीगोंदा: ३०.१%, ५९.५%) बाल वयोगट २९-३०% आणि वृद्ध १०%+ पर्यंत मर्यादित राहतो, कारण दुष्काळप्रवण शुष्क भाग, कमी सुपीकता व मर्यादित पायाभूत सुविधांमुळे उच्च जन्मदर व स्थलांतरामुळे कार्यक्षम वयोगट कमी होतो, ज्यामुळे अवलंबन प्रमाण (बाल+वृद्ध) ४०%+ वाढते. उत्तर तालुक्यांत (जसे अकोले: बाल ३०.५%, कार्यक्षम ५९.८%; शेवगाव: २८.४%, ६१.९%; करजट: २८.९%, ६१.४%; नेवासा: २८.७%, ६२.१%; पारनेर: २८.८%, ६१.७%) बाल वयोगट २८-३०% आहे, जे मिश्रित भूभाग पर्वतीय (अकोले) ते नदीप्रवण (नेवासा) मुळे आहे, जेथे गोदावरी खोऱ्यातील कृषी व डेअरी उद्योगामुळे कार्यक्षम वयोगट वाढला असले तरी पर्वतीय भागात उच्च बाल व वृद्ध (९.७%) प्रमाण दिसते. मध्य तालुक्यांत

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-9(A)| September 2025

(जसे संगमनेर: २६.३%, ६४.७%; राहुरी: २७.५%, ६३.८%) रचना संतुलित असून, व्यापार व कृषी संशोधनामुळे कार्यक्षम वयोगट जास्त राहिला.

सांख्यिकीयदृष्ट्या, वयोगट रचनेचा भौगोलिक सहसंबंध स्पष्ट आहे. शहरी व सुपीक भागांत (पश्चिम-मध्य) कार्यक्षम वयोगट ६४%+ असून दुष्काळग्रस्त व पर्वतीय (पूर्व-उत्तर) बाल व वृद्ध ३०%+ आणि १०%+ मर्यादित राहतो, ज्यात सरासरी अवलंबन प्रमाण (बाल+वृद्ध) ३७.७% असली तरी मानक विचलन (स्टँडर्ड डेव्हिएशन) १.५% उच्च असल्याने प्रादेशिक असमतोल अधोरेखित होतो, आणि कार्यक्षम वयोगट नद्यांच्या खोऱ्यांत (गोदावरी-भीमा) जास्त असून शुष्क-पर्वतीय भागांत कमी आहे, ज्यात हवामान (पाऊस: पश्चिमेत ७०० मिमी+, पूर्वेत ५०० मिमी-), साक्षरता (८०%) व शहरीकरण (२२.८%) चा थेट प्रभाव पडतो. विकासात्मक परिणामात उच्च कार्यक्षम वयोगट असलेले तालुके (शिर्डी, संगमनेर) आर्थिक वाढ वाढवतात, पण उच्च बाल व वृद्ध असलेल्या भागांत (अकोले, श्रीगोंदा) शिक्षण, आरोग्य व पेन्शन संकट वाढते, ज्यामुळे स्थलांतर व जनसांख्यिकीय असमतोल निर्माण होतो.

निष्कर्ष

अहिल्यानगर जिल्ह्याच्या २०११ च्या जनगणना आकडेवारीवरून असे सिद्ध होते की, जिल्ह्याची लोकसंख्या घनता (२६६ व्यक्ती/चौरस किमी), वाढ दर (१४.४%), लिंगगुणोत्तर (९४३), साक्षरता (८०.०५%), शहरीकरण (२२.८७%) आणि कार्यक्षम वयोगट (६२.३%) ही रचना महाराष्ट्राच्या सरासरीला जवळ असली तरी भौगोलिक विविधतेमुळे प्रादेशिक असमतोल गंभीर आहे. पश्चिम-मध्य तालुक्यांत (कोपरगाव, शिर्डी, अहिल्यानगर) सुपीक नदीखोऱ्या, पर्यटन व उद्योगामुळे घनता, साक्षरता व शहरीकरण जास्त (३००+, ८३%+, ४०%+) असून जनसांख्यिकीय प्रमाण जास्त, तर पूर्व-उत्तर तालुक्यांत (जामखेड, अकोले, श्रीगोंदा) दुष्काळग्रस्त पर्वतीय भागामुळे कमी (१००, ७५%, १०%+) घनता, उच्च बाल-वृद्ध अवलंबन व लिंग असमतोल दिसतो, ज्यामुळे स्थलांतर व विकासातील दरी वाढते. हे असमतोल कृषी-आर्थिक संधींच्या अभावामुळे ग्रामीण संकट निर्माण करतो; म्हणून जलसंधारण, शिक्षण-रोजगार योजना, स्त्री सशक्तीकरण व नियोजनद्वारे संतुलित विकास राबवून SDGs (लैंगिक समानता, शहरी-ग्रामीण विकास, युवा लाभ) साध्य करणे अपरिहार्य आहे, ज्यामुळे जिल्हा सतत व समावेशक प्रगतीकडे प्रगती करेल.

संदर्भ ग्रंथ

1. मीना, एस., आणि एकनाथ. (२०२१). अहमदनगर जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचा भौगोलिक अभ्यास. आंतरराष्ट्रीय बहुविषयक शोधनिबंध पत्रिका, ७(३), ४३-४८.
2. बापूराव, एम. जी. एस. (२०१९). अहमदनगर जिल्ह्यातील लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये. रिसर्च रिव्ह्यू आंतरराष्ट्रीय बहुविषयक पत्रिका, ६(६), ५५-६२.
3. जनगणना आयुक्त, भारत सरकार. (२०११). जिल्हा जनगणना पुस्तिका: अहमदनगर. भारताची जनगणना संचालनालय.
4. महाराष्ट्र शासन. (१९७६). अहमदनगर जिल्हा गॅझेटिअर: लोकसंख्या आणि समाज. मुंबई: गॅझेटिअर विभाग.
5. Census2011.co.in. (२०२०). अहमदनगर जिल्हा लोकसंख्या २०११-२०२५. संकेतस्थळावरून प्राप्त: https://www.census2011.co.in
6. गायकवाड, बी. टी. (२०१८). महाराष्ट्रातील लोकसंख्येच्या वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास. रिसर्च गुरु, १३(१), ११२-११८.
7. आंतरराष्ट्रीय स्थापत्य व नागरी अभियांत्रिकी संशोधन पत्रिका (IJRCS). (२०२०). महाराष्ट्र: लोकसंख्या वाढ, वितरण आणि घनता. IJRCS, ६(३), २२-२८.
8. मास्के, एस. एस. (२०२१). महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचा भौगोलिक अभ्यास. रिसर्च डायरेक्शन्स, ८(११), ६७-७३.
9. छाबडा, जे. के., आणि सोनार, एस. जी. (२०२५). महाराष्ट्रातील भौगोलिक प्रमाण आणि असमानता निर्देशांक यांचा परस्परसंबंधाचा अभ्यास. जिओजर्नल, ९०(२), २४२-२५९. https://doi.org/10.1007/s10708-025-11490-7
10. घोष, अ., चट्टोपाध्याय, एस., आणि बसु, बी. (२०२२). भारतातील ग्रामीण व शहरी क्षेत्रांचा बहुपातळी अभ्यास: जिल्हास्तरीय केस स्टडी.
11. एपिटोम जर्नल्स. (२०१६). धुळे जिल्ह्यातील लोकसंख्या घनतेचा नमुना: भौगोलिक विश्लेषण. एपिटोम जर्नल्स, २(९), ४४-५२.
12. विकिपीडिया. (२०२५). अहमदनगर जिल्हा (अहिल्यानगर). संकेतस्थळावरून प्राप्त: https://en.wikipedia.org/wiki/Ahmednagar_district